

**РОЛЬ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА У ФОРМУВАННІ
ТА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ****THE ROLE OF INTERNATIONAL LAW IN THE FORMATION
AND DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL EDUCATION****Медведєва М.О.,***доктор юридичних наук, доцент,**доцент кафедри міжнародного права**Інституту міжнародних відносин**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Статтю присвячено аналізу міжнародно-правових актів обов'язкового та рекомендаційного характеру, які сприяють формуванню та розвитку системи екологічної освіти на універсальному, регіональному та національному рівнях. У статті також досліджуються елементи інституційного механізму цієї сфери. Автор статті аналізує стан національного законодавства України в галузі екологічної (еколого-правової) освіти та надає рекомендації з підвищення її ефективності.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародне співробітництво, екологічна освіта, еколого-правова освіта, освіта для сталого розвитку.

Статья посвящена анализу международных документов обязательного и рекомендательного характера, которые способствуют формированию и развитию системы экологического образования на универсальном, региональном и национальном уровнях. В статье также исследуются элементы институционального механизма этой сферы. Автор статьи анализирует состояние национального законодательства Украины в области экологического (эколого-правового) образования и делает рекомендации по повышению его эффективности.

Ключевые слова: международное право, международное сотрудничество, экологическое образование, эколого-правовое образование, образование для устойчивого развития.

This article analyzes the international legal acts of mandatory and recommendatory character which contribute to the formation and development of environmental education at the universal, regional and national levels. The paper also examines the elements of the institutional mechanism of this sphere. The author analyzes Ukrainian national legislation in the field of environmental (environmental legal) education and makes recommendations to improve its effectiveness.

Key words: international law, international cooperation, environmental education, environmental legal education, education for sustainable development.

Міжнародне право проникає до багатьох сфер людської діяльності. Не є винятком і сфера освіти. Сьогодні в зарубіжній та вітчизняній доктрині міжнародного права визнається становлення нової галузі – міжнародного освітнього права, яке має свої джерела, принципи та інституційний механізм. Питання правового регулювання міжнародного співробітництва в галузі освіти є міждисциплінарним, оскільки зачіпає такі різноманітні аспекти, як права людини, використання системи Інтернет, торгівля послугами, сталий розвиток тощо. Питання ролі екологічного виховання у формуванні та розвитку системи екологічної освіти на міжнародному та національному рівнях має особливе значення з огляду на те, що умовою виживання всього живого на планеті Земля є дбайливе, раціональне ставлення людини до оточуючого природного середовища та обмеження її споживацького мислення і способу життя. Питаннями екологічної освіти опікувались такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як Г. Балюк, Д. Блюмстейн, В. Боголюбов, І. Каракаш, І. Костицька, О. Нагорнюк, Дж. Палмер, Ч. Сейлан, Н. Філяніна, Ю. Шемшученко, В. Шматько.

Метою нашої статті є дослідження ролі міжнародних правових актів та інституцій у формуванні і розвитку системи екологічної та еколого-правової освіти, а також виявлення проблемних моментів у вітчизняному законодавстві у цій сфері.

Як зазначив Дж. Палмер, терміни «екологія» та «освіта» починають вживатися в одному словосполученні, набувають широкого вжитку порівняно нещодавно [1, с. 3]. Н. Філяніна зауважила: «Освіта для сталого розвитку не може бути зредукована до однієї освітньої галузі, а потребує широкого комплексного підходу, що мобілізує потенціал природничих (насамперед біології та екології) і гуманітарних наук» [2, с. 99]. На думку Г. Балюк, «екологічна освіта і, в першу чергу еколого-правова, повинна стати складовою частиною освіти. Адже за допомогою еколого-правової освіти забезпечується вирішення загального завдання – екологізація юридичної освіти, формування еколого-правової свідомості й еколого-правової культури, а також активної громадянської екологічної позиції, яка не можлива без достатнього рівня еколого-правових знань» [3, с. 12]. Екологічна освіта та виховання спрямовані на формування особистості, яка у повсякденному житті дотримується норм екологічно грамотної поведінки та підтримуватиме практичні дії державних установ і приватних осіб щодо захисту довкілля [4]. Еколого-правова освіта – самостійний напрям діяльності у сфері правового регулювання використання природних об'єктів та охорони навколишнього природного середовища. Змістом еколого-правової освіти є система знань про правове опосередкування взаємодії

суспільства із природним середовищем на відповідному етапі суспільного розвитку [5, с. 259]. Метою екологічної освіти є забезпечення розуміння суспільством суті та значення екологічних проблем, формування в різних суспільних групах відповідної системи цінностей, ставлення до екологічних проблем та оточуючого середовища, а також спонукання до участі у процесі поліпшення якості довкілля, формування навичок для ідентифікації та вирішення екологічних проблем, забезпечення суспільних груп можливістю брати активну участь на всіх рівнях ухвалення та реалізації екологічно значимих рішень [6, с. 26-27]. Однак, як стверджують Ч. Сейлан та Д. Блюмстейн, екологічна освіта не змогла змінити ставлення та поведінку людей таким чином, щоб запобігти шкідливим наслідкам зміни клімату, втратам біорізноманіття, екологічній деградації, якої зазнає нині наша планета [7, с. 1].

Проаналізуємо спочатку міжнародні правові акти рекомендаційного характеру, які заохочують держави до співробітництва і розробки національних правових та інституційних засад у сфері екологічної та/або еколого-правової освіти. Принцип 19 Стокгольмської декларації з навколишнього середовища 1972 р., ухваленої на Конференції ООН з оточуючої людини середовища, визначає, що «ознайомлення підростаючого покоління, а також дорослих людей із проблемами навколишнього середовища є вкрай важливим для розширення основи, необхідної для свідомої та правильної поведінки окремих осіб, підприємств та общин у справі охорони та покращення навколишнього середовища в усіх його аспектах, пов'язаних із людиною» [8, с. 10-13]. Через 20 рр. Декларація з навколишнього середовища і розвитку 1992 р., ухвалена на однойменній Конференції ООН у Ріо-де-Жанейро, хоча безпосередньо не проголосила необхідність запровадження та підтримання екологічної освіти, проте зазначила про важливість мобілізації творчих сил, ідеалів та мужності молоді для досягнення сталого розвитку й забезпечення світлого майбутнього для всіх (принцип 21) [8, с. 14-17]. Вже в Порядку денному на XXI століття, ухваленому на цій же Конференції, є окремий п. 36 Розділу IV, присвячений екологічній освіті та освіті для цілей сталого розвитку, який, як відомо, крім екологічної, включає також економічну і соціальну складові. У документі, який хоч і не має юридично обов'язкової сили, проте визнається авторитетним джерелом морально-політичного значення, зазначається, зокрема, що для того, аби екологічна освіта та освіта для цілей сталого розвитку були ефективними, вони повинні бути інтегровані до всіх дисциплін та включати як формальні, так і неформальні методи й засоби комунікації. На особливу увагу заслуговують рекомендації урядам створювати національні дорадчі координаційні структури з екологічної освіти, які включали б також неурядових гравців та допомагали б різним суспільним групам й общинам ефективно формулювати та впроваджувати власні освітні ініціативи. Крім того, держави закликаються до створення національних чи регіональних центрів з екологіч-

ної освіти, які б опікувалися міждисциплінарними питаннями та питаннями екологічного права. Такими центрами визнаються університети. У Порядку денному на XXI століття йдеться про важливість екологічної складової у системі дошкільної, шкільної, вищої та післядипломної освіти в різних галузях – від юридичної до сільськогосподарської [9]. На наступній конференції ООН – Всесвітньому саміті зі сталого розвитку 2002 р. – держави ухвалили Йоганнесбурзьку декларацію, в якій висловили свою підтримку розвитку людського потенціалу, освіти та підготовки кадрів (п. 18) [10]. Через 20 рр. після Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. у Ріо-де-Жанейро в 2012 р. пройшла Конференція ООН зі сталого розвитку «Ріо+20», на якій було ухвалено документ «Майбутнє, якого ми хочемо». У ньому екологічній освіті та освіті для цілей сталого розвитку приділяється досить істотна увага (п. 11, 51, 62, 109, 114, 178, 229–235) [11]. Перелічені рекомендаційні акти, схвалені на конференціях у Стокгольмі, Ріо-де-Жанейро і Йоганнесбурзі, хоча й не володіють зобов'язувальною силою, однак з огляду на подальше активне і широке закріплення окремих положень у міжнародних договорах, міжнародній судовій практиці, а також законодавчій та судовій практиці держав, можемо стверджувати, що вони стали підтвердженням існування певних норм міжнародного права або слугують засобом тлумачення існуючих міжнародно-правових норм. Деякі із цих положень стали нормами міжнародного звичаю (принцип 21 Стокгольмської декларації і принцип 2 Декларації Ріо-де-Жанейро 1992 р.).

Крім зазначених документів та конференцій було також проведено інші міжнародні заходи та ухвалено акти рекомендаційного характеру, що підкреслюють важливість формування та підтримання системи екологічної освіти, в тому числі правової. Так, у 1975 р. було схвалено документ «Белградська хартія: Рамки для екологічної освіти», того ж року було засновано спільну Міжнародну програму ЮНЕСКО та ЮНЕП з екологічної освіти. У 1977 р. пройшла Міжурядова конференція з екологічної освіти, організована ЮНЕСКО і ЮНЕП, за результатами якої було підписано Тбіліські декларацію та рекомендації. В Рекомендаціях визнається зв'язок між покращенням якості довкілля та освітніми стратегіями, затвердженими на рівні національного законодавства, політики, заходів контролю та рішень урядів. Рекомендація № 8 заохочує уряди запроваджувати екологічну освіту для таких категорій: 1) загальної громадськості (наприклад, учні, вчителі); 2) спеціфічних профорієнтованих та соціальних груп (інженери, архітектори, адміністратори, підприємці, особи, відповідальні за ухвалення рішень, тощо); 3) науковців (біологи, екологи, гідрологи, океанографи, метеорологи тощо). Рекомендація № 13 підкреслює особливу роль університетів у здійсненні фундаментальних досліджень із проблематики екологічної освіти. Рекомендація № 22 наголошує на важливій ролі міжнародної співпраці між державами та за допомогою ЮНЕСКО й ЮНЕП у справі сприяння екологічній

освіті [6, с. 30-34]. Всесвітня хартія природи 1982 р., схвалена резолюцією ГА ООН, містить посилання на екологічну освіту як один із засобів здійснення природоохоронних планів та програм. 1987 р. – проведення спільно ЮНЕСКО та ЮНЕП Міжнародного конгресу з питань екологічної освіти в Москві (Росія), 1992 р. – проведення Світового конгресу з освіти та комунікацій із довкілля та розвитку в Торонто (Канада). Університетська хартія зі сталого розвитку 1994 р., розроблена в рамках Асоціації європейських університетів, являє собою зобов'язання вищої школи впроваджувати концепцію та цілі сталого розвитку в навчальний процес. У 2005 р. було ухвалено Стратегію Європейської економічної комісії ООН з екологічної освіти для цілей сталого розвитку. У 2007 р. пройшла Міжнародна конференція з екологічної освіти в Ахмедабаді (Індія), 2009 р. – Конференція ЮНЕСКО з освіти для сталого розвитку в Боні (Німеччина), 2012 р. – Міжурядова конференція «Тбілісі+35: Екологічна освіта для сталого розвитку», на якій було ухвалено Тбіліське комюніке. Документ визнає історичне значення Тбіліської декларації 1977 р., значення екологічної освіти у процесі формування та підтримання освіти для цілей сталого розвитку, значення положень багатосторонніх природоохоронних договорів, присвячених питанням комунікації, освіти та інформування громадськості, закликає уряди інкорпорувати питання екологічної освіти в національні екологічні та освітні плани дій тощо [12]. 2005–2014 рр. проголошено Десятиліттям ООН з освіти та сталого розвитку.

Деякі багатосторонні природоохоронні договори містять юридичні зобов'язання держав зі сприяння екологічній освіті у відповідних сферах, наприклад, ст. 3 і 9 Конвенції про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі 1979 р., ст. 4.1(i) та 6 Рамкової конвенції про зміну клімату 1992 р., ст. 13 Конвенції про біорізноманіття 1992 р., ст. 10.4 Конвенції ООН про боротьбу зі спустеленням у тих країнах, які відчувають серйозну посуху та/або спустелення, особливо в Африці, 1994 р., ст. 13 Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат 2003 р., п. 6 Додатку I Конвенції про захист морського середовища Північно-Східної Атлантики 1992 р., ст. 3.3 Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища, 1998 р., ст. 23 Картахенського протоколу з біобезпеки 2000 р. до Конвенції про біорізноманіття, ст. 10.1(c) та (f) Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі 2001 р. Деякі договори із прав людини також визнають необхідність сприяння освіті з метою збереження природи, наприклад, ст. 29.1(e) Конвенції про права дитини 1989 р., стаття Конвенції МОП № 169 про корінні народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах, 1989 р. Положення багатосторонніх природоохоронних договорів є менш деталізованими, ніж положення рекомендаційних документів, присвячених екологічній освіті, однак вони покладають на держави юридичні зобов'язання.

Інституційний механізм міжнародно-правового співробітництва в галузі екологічної освіти представлений, передусім, такими міжурядовими організаціями, як ЮНЕП і ЮНЕСКО. У рамках ЮНЕП функціонує Відділ з екологічної освіти та тренінгів (англ. – *Environmental Education and Training Unit*), діяльність якого ґрунтується на трьох стовпах: освіта, тренінги та підтримання електронних мереж. Освітній напрямок спрямований на те, щоб вищі навчальні заклади держав-членів переорієнтувалися на впровадження та підтримання системи екологічної освіти та освіти для сталого розвитку [13]. У рамках ЮНЕСКО існує декілька освітніх програм, спрямованих на сприяння екологічній освіті для цілей сталого розвитку: щодо водних ресурсів, Південно-Східного Середземномор'я, зміни клімату, біорізноманіття та готовності й реагування на лиха. Крім ЮНЕП та ЮНЕСКО, діяльність деяких міжнародних неурядових організацій також спрямована на сприяння просвіті та освіті з екологічних питань. Наприклад, у Статуті Міжнародного союзу охорони природи 1977 р. серед завдань Організації зазначено «забезпечення форуму для обговорення питань збереження, включаючи їх науковий, освітній (курсив наш. – М.М.), правовий, економічний, соціальний та політичний виміри, на глобальному, регіональному, національному та локальному рівнях» [14]. У рамках Союзу діє Комісія з освіти та комунікації.

У різних державах існують закони про екологічну освіту, чим не може поки що похизуватися Україна. Так, у 1990 р. в США було ухвалено Закон з екологічної освіти, згідно з яким до Агентства з охорони довкілля США було включено нову структуру – Офіс з екологічної освіти. Подібні закони мають деякі штати Австралії (Новий Південний Уельс, 1998 р.), Японія (2003 р.), Філіппіни (2008 р.). В Узбекистані у 1998 р. прийнято Концепцію і Національну Стратегію сталого розвитку, в рамках якої пріоритетним напрямом визнано процес підготовки національних кадрів із метою залучення всіх громадян Узбекистану до процесу переходу до сталого розвитку. У Російській Федерації у 2006 році розроблена Концепція освіти для сталого розвитку з урахуванням міжнародного досвіду, зокрема стратегії ЄЕК ООН. У «Програмі...» (1999) і «Концепції...» (2003) екологічної освіти Республіки Казахстан відмічено, що ефективна система екологічної освіти є одним із головних інструментів забезпечення сталого розвитку суспільства [15]. Слід відзначити, що на сьогоднішній день в Україні відсутні як Стратегія екологічної освіти (освіти для сталого розвитку), так і Національна стратегія (концепція) сталого розвитку.

У 2002 р. Верховна Рада України розглядала проект Закону України «Про екологічну освіту» [16], що не завершилось будь-якими результатами. У ст. 7 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991 р. зазначається, що підвищення екологічної культури суспільства і професійна підготовка спеціалістів забезпечуються загальною обов'язковою комплексною освітою та вихованням у галузі охорони навколишнього природного серед-

овища, в тому числі в дошкільних дитячих закладах, в системі загальної середньої, професійної та вищої освіти, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів. Екологічні знання є обов'язковою кваліфікаційною вимогою для всіх посадових осіб, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів та призводить до впливу на стан навколишнього природного середовища. Спеціально визначені вищі та професійні навчальні заклади здійснюють підготовку спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням суспільних потреб [17]. Ст. 9 передбачає право громадян на одержання екологічної освіти. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» 2010 р. серед стратегічних цілей та завдань передбачає розроблення до 2015 р. і реалізацію Стратегії екологічної освіти з метою сталого розвитку українського суспільства та економіки України; створення до 2015 р. мережі регіональних екологічно-просвітницьких центрів на базі закладів освіти, неурядових природоохоронних організацій; розроблення до 2015 р. організаційного механізму місцевого, регіонального та національного рівня для активного залучення громадськості до процесу екологічної освіти з метою сталого розвитку, екологічної просвіти та виховання; включення питань формування екологічної культури, екологічної освіти та просвіти до державних цільових, регіональних та місцевих програм розвитку; розширення кола питань санітарно-епідеміологічного та природоохоронного характеру у програмі освіти управлінських кадрів до 2015 р. та вдосконалення до 2020 р. системи безперервної фахової освіти для осіб, які працюють у сфері охорони навколишнього природного середовища. У Стратегії визнається, що розробка методологічних основ та запровадження безперервної екологічної освіти сприятимуть успішній реалізації національної екологічної політики. Такі її складові, як екологічна освіта для сталого розвитку, програма екологічної освіти в рамках державних освітніх програм для дошкільних навчальних закладів, для загальноосвітніх навчальних закладів та вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації, програми післядипломної освіти та курсової перепідготовки фахівців, є критерієм успішності реалізації Стратегії [18]. Колегія Міністерства освіти і науки України затвердила Рішення № 13/6-19 від 20.12.2001 р. «Про концепцію екологічної освіти в Україні», в якому зазначається: «Шлях до високої екологічної культури лежить через ефективну екологічну освіту» [19]. У документі визначено, що розвиток вищої екологічної освіти повинен базуватися на комплексному збалансованому поєднанні природничого, технологічного, економічного, юридичного і соціокультурного підходів. Особлива увага приділяється неформальній екологічній освіті. Проект Розпорядження КМУ «Про затвердження плану заходів стосовно участі України у виконанні рішень та рекомендацій Конференції Організації Об'єднаних Націй з питань сталого розвитку «Ріо+20» передбачає необхідність підготовки

проектів Концепції та Стратегії екологічної освіти для сталого розвитку, а також проекту Національного плану дій із реалізації Стратегії екологічної освіти для сталого розвитку. Однак після Конференції «Ріо+20» минуло 19 місяців, а документ і досі не затверджено.

У 2008 р. при Мінприроди України було створено Державну екологічну академію післядипломної освіти та управління, основним завданням якої є перепідготовка та підвищення кваліфікації керівних кадрів і фахівців із питань охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, екологічної безпеки, державного екологічного контролю, земельного контролю та оцінки земельних ділянок, екологічної експертизи, заповідної справи, поводження з відходами, геологічного вивчення надр, топографо-геодезичної та картографічної діяльності, екологічного аудиту, управління довкіллям, стандартизації та сертифікації у природоохоронній галузі. На сьогоднішній день екологічне право є обов'язковою (нормативною) навчальною дисципліною і викладається студентам усіх юридичних навчальних закладів України [5, с. 261]. З 2007 р. на відділенні міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка викладається дисципліна «Міжнародне право навколишнього середовища». На базі кафедри міжнародного права 29-31 січня 2010 р. було організовано і проведено Перший Європейський регіональний раунд 14-го Стетсонського конкурсу з міжнародного права навколишнього середовища, який щорічно проходить у Флориді (США) та являє собою унікальну нагоду об'єднати студентів, що цікавляться міжнародним правом навколишнього середовища, зі всього світу. Щороку студенти з університетів Індії, Австралії, країн Латинської Америки, Південно-Східної Азії, Північної Америки, Африки тощо беруть участь у відповідних регіональних раундах.

Підсумовуючи вищевикладене, відзначимо, що екологічна складова міжнародного співробітництва у сфері освіти забезпечена міжнародно-правовими актами обов'язкового та рекомендаційного характеру, має інституційний механізм реалізації та впроваджується до національних законодавчих актів. Водночас слід зауважити, що положення рекомендаційних міжнародно-правових актів є більш деталізованими, структурованими й розгалуженими, аніж положення міжнародних природоохоронних договорів, присвячених питанням екологічної освіти. На сьогоднішній день в Україні відсутні як Закон про екологічну освіту та Стратегія екологічної освіти (освіти для сталого розвитку), так і Національна стратегія (концепція) сталого розвитку, яка б передбачала заходи із формування та розвитку системи екологічної освіти.

Серед рекомендацій із підвищення ефективності екологічної (еколого-правової) освіти в Україні можемо назвати такі: 1) ухвалити Закон про екологічну освіту, Стратегію екологічної освіти (освіти для сталого розвитку), Національну стратегію (концепцію) сталого розвитку, до яких мають бути гармонійно

інтегровані всі компоненти екологічної освіти (екологічне знання, екологічне мислення, екологічний світогляд, екологічна етика, екологічна культура), а також всі її форми (формальна і неформальна); 2) навчальні дисципліни «Екологічне право» та/або «Міжнародне екологічне право» мають викладатися

не лише на юридичних факультетах, але й на економічних; 3) впроваджувати для студентів юридичних спеціальностей один із найдієвіших способів сприяння ефективності екологічної освіти – мут-кортини (конкурси з екологічного та міжнародного екологічного права).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Palmer J. Environmental education in the 21st century: Theory, practice, progress and promise / J. Palmer. – New York : Routledge, 1998. – 284 p.
2. Філяніна Н.М. Освіта для сталого розвитку: гуманітарна й екологічна складові / Н.М. Філяніна // Гуманітарний часопис. – 2013. – № 2. – С. 93–99.
3. Балюк Г. Правове забезпечення екологічної складової сталого розвитку: проблеми законодавчого регулювання, створення екологічної столиці світу та удосконалення екологічної освіти в Україні / Г. Балюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2012. – № 92. – С. 9–13.
4. Шматько В.Г. Екологія й організація природоохоронної діяльності : навч. посібник / В.Г. Шматько, Ю.В. Нікітін. – К. : КНТ, 2008. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/1584072039565/ekologiya/ekologiya_i_organizatsiya_prirodoohoronnoyi_diyalnosti_-_shmatko_vg.
5. Екологічне право України : підруч. для студ. вищих навч. закладів / за ред. І.І. Каракаша. – Одеса : Фенікс, 2012. – 788 с.
6. Intergovernmental Conference on Environmental Education organised by UNESCO in cooperation with UNEP ; Tbilisi (USSR), 24-26 October 1977, Final report // [Electronic resource]. – Mode of access : <http://unesdoc.unesco.org/images/0003/000327/032763eo.pdf>.
7. Saylan Ch. The failure of environmental education (and how we can fix it) / Charles Saylan and Daniel T. Blumstein. – London : University of California Press, 2011. – 241 p.
8. Збірник міжнародно-правових актів у сфері охорони довкілля / [відп. ред. проф. С. Кравченко]. – Вид. 2-ге, доп. – Львів : Норма, 2002. – 416 с.
9. Програма дій «Порядок денний на XXI століття (Agenda 21)» : Ухвалена Конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Самміт «Планета Земля» 1992). – 2-ге вид. – К. : Інтелсфера, 2000. – 360 с.
10. Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию от 4 сентября 2002 г. / Комиссия ЕС // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2004/april/tradoc_116827.pdf.
11. The future we want // Outcome of the United Nations conference on sustainable development, 19 June 2012, A/CONF.216/L.1. – [Electronic resource]. – Mode of access : https://rio20.un.org/sites/rio20.un.org/files/a-conf.216l-1_english.pdf.pdf.
12. The Tbilisi Communiqué – Educate Today for a Sustainable Future / Outcome document adopted at TBILISI+35 Intergovernmental Conference on Environmental Education for Sustainable Development, Tbilisi, 6-7 September 2012. – [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.aee.org.au/wp-content/uploads2/2009/07/Tbilisi-Communique.pdf>.
13. UNEP Programmes and Resources for Environmental Education and Training: An Introductory Guide. – UNEP : Nairobi, 2004. – 75 p.
14. Statutes of 5 October 1948, revised on 22 October 1996 and 13 October 2008, and last amended on 14 September 2012 (including Rules of Procedure of the World Conservation Congress, last amended on 14 September 2012) and Regulations revised on 22 October 1996 and last amended on 27 November 2013 // [Electronic resource]. – Mode of access : https://cmsdata.iucn.org/downloads/statutes_en.pdf.
15. Боголюбов В.М. Концептуальні підходи до формування освіти для сталого розвитку / В.М. Боголюбов // Збірник наукових статей III-го Всеукраїнського з'їзду екологів з міжнародною участю. – Вінниця, 2011. – Т. 2. – С. 665–667. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eco.com.ua/>.
16. Нагорнюк О.М. Екологічна освіта та шляхи її вдосконалення у контексті збалансованого (гармонійного) розвитку / О.М. Нагорнюк // Науковий вісник НУБіП України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія. – 2011. – Вип. 159(4). – С. 148–156.
17. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
18. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.
19. Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України № 13/6-19 від 20 грудня 2001 р. «Про концепцію екологічної освіти в Україні» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v5/d33.htm>.